

VITRALLS LITÚRGICS CATALANS DEL SEGLE XI

per ANSCARI M. MUNDÓ

L'esforç dut a bon terme per Joan Ainaud de Lasarte en un camp tan proper a la litúrgia com és el de la decoració dels espais de llum de les grans esglésies medievals suscita admiració alhora que mereix el nostre reconeixement profund. Ell va ser l'ideador, l'impulsor i en bona part el realitzador de la sèrie catalana del *Corpus Vitrearum Medii Aevi* (CVMA), l'obra científica seva més reconeguda i perdurable.

Pot ser útil per al lector resumir aquí les relacions de Joan Ainaud amb els orígens de l'empresa. La idea del *Corpus Vitrearum Medii Aevi* sorgí arran del Congrés Internacional d'Història de l'Art celebrat a Amsterdam el 1952. El projecte fou acceptat per la Union Académique Internationale el 1954. L'Institut d'Estudis Catalans —entrat a la UAI des del 1922— de seguida s'uní al projecte i acceptà de fer-lo conèixer a Catalunya i a Espanya.

Joan Ainaud, que ja el 1952 havia publicat un primer inventari sobre els vitralls catalans, estimulà la formació a Madrid d'un comitè que s'havia d'ocupar d'estudiar i de publicar els de Castella, Lleó i Andalusia. Pel que fa a Catalunya, planificà el treball a realitzar per a la publicació dels vitralls de les nostres grans esglésies. El senyor Ramon Aramon i Serra proposà el 1957 a l'IEC que es vinculès al projecte amb la formació d'un comitè barceloní. L'adhesió fou feta realitat en presentar a l'assemblea de la UAI del 1958 el pla preparat per Ainaud.

L'IEC, però, no tenia mitjans econòmics ni tècnics suficients per a iniciar l'obra en ferm. Superades les dificultats, el treball efectiu es pogué començar el 1979. Ainaud havia trobat els dos especialistes necessaris per a emprendre l'obra amb totes les garanties, tant pel que fa als aspectes de la tècnica artística vitrallera, que encarnava el senyor Joan Vila-Grau, com als de la tècnica fotogràfica, que posseïa el senyor Ramon Roca i Junyent.

Aquesta confluència de persones era necessària ja que no és gens fàcil tractar de vitralls antics. No sols cal descriure'ls amb precisió i detall,

sinó que calia, abans, explorar-ne els racons més amagats per la brutícia acumulada pel temps en aquells mosaics de vidres emplomats i detectar-ne els retocs maldestres i les diverses manipulacions sofertes amb el pas dels segles. El guiatge magistral d'Ainaud arribava a tots els aspectes de la feina que ara arrencava amb empenta. Ainaud, encara, durant els llargs anys de la seva vida activa com a historiador de l'art, havia furgat els arxius —tan rics en documentació medieval a Catalunya—, per recollir-hi testimoniatges de construcció de vitralls i de mestres vitrallers.

El 1985, finalment, el primer volum veia la llum —expressió mai no tan adequada— que filtraven els vitralls de l'església de Santa Maria del Mar, de Barcelona; aquell mateix any era presentat a l'assemblea general de la UAI. El volum segon, que reunia els de la catedral de Girona, era ofert pel mateix Joan Ainaud a l'assemblea de la UAI celebrada precisament a Barcelona el 1987; presència que aprofitava el Comitè Internacional del CVMA per a celebrar a la nostra ciutat la seva reunió periòdica, a què assistírem els membres del Comitè de Barcelona i en què Joan Ainaud fou nomenat membre d'honor del Comitè del CVMA.

Del volum tercer, dedicat als vitralls de la catedral de Tarragona i als del monestir de Santes Creus, el senyor Joan Ainaud, impedit d'assistir a l'assemblea anual de la UAI, reunida a Brusel·les el 1992, ja no en pogué fer la presentació; per aquest motiu em confià les proves d'ozalid, molt ben impreses amb els gravats a tot color —com eren evidentment els dels altres volums—, amb l'honor que significava per a mi oferir-les a l'assemblea de la dita UAI.

L'acceptació dels volums del CVMA catalans ha estat general i un motiu d'admiració creixent, tant envers el seu director i ànima com per la regularitat de la publicació, fins el punt d'ésser considerada un model entre les sèries que editen uns altres països. Confiem que el volum quart, dedicat a la catedral de Barcelona, al monestir de Pedralbes i a algunes esglésies barcelonines més i del seu entorn, serà un fet cap al final d'aquest mateix any 1996. També desitjem, tant els de la comissió redactora com els del Comitè de Barcelona, que el volum cinquè, dedicat a les catedrals de la Seu d'Urgell, de Tortosa, de Santa Maria de Cervera i d'apèndixs dispersos, el nostre Institut d'Estudis Catalans pugui estimular-lo amb el mateix entusiasme que ha dedicat als volums anteriors.

A tall de divagació històrica, hi afegiré aquí alguns testimonis més que curiosos de l'afecció que els catalans tenien per la decoració vidriera de les esglésies, no solament de les del propi país, sinó també de molt més enllà. Tot parlant amb Joan Ainaud del document important del 1072 que es refereix a la decoració amb vidres de les finestres de la catedral romànica de Barcelona, que ell ja esmenta a la introducció al volum quart a punt d'aparèixer, vam poder parlar de dues notícies més d'anys anteriors i que produïen una gran satisfacció.

La comtessa Ermessenda de Barcelona¹ feia testament a Sant Quirze de Besora el 25 de setembre de 1057, i el començava expressant el desig de peregrinar a Sant Jaume de Galícia o a Roma, als apòstols Pere i Pau. No ho pogué acomplir, ja que morí a Sant Quirze mateix el primer de març de 1058. Els seus marmessors juraren el testament a Girona el 6 de març.² Tots dos documents són útils per a il·lustrar els gustos i les devocions que cultivà aquella gran dama. Així, féu repartir els seus darrers llegats entre catedrals i monestirs de tots els comtats catalans, d'alguns del Lluenguadoc, de Provença i d'Itàlia i fins el Sant Sepulcre de Jerusalem.

Comença pels de la ciutat de Girona, on va ser sepultada. No en detallaré pas la resta, però sí les donacions referides a la ciutat de Roma i a les seves institucions eclesials. Diu: «[...] *ad canonicos Sancti Petri Rome dimitto mancosos centum, et ad ipsas fenestras vitreas mancosos CC. Et ad domnum Apostolicum mancosos centum pro absolucione anime mee [...].*» A part el desig manifestat al començ del testament, és probable que Ermessenda assistís, i potser més d'una vegada, a les solemnes reunions sinodals romanes presidides pel papa; per exemple, quan el 1003 s'hi trobà present el seu marit, el comte Ramon Borrell, o qui sap si encara més tard, en els darrers anys de la seva vida. Així és possible que hagués conegut personalment el papa Víctor II (1054-1057) amb motiu dels afers greus que la dugueren a sol·licitar-li, entre 1054 i 1056, les diverses excomunionis per al seu nét Ramon Berenguer I i la seva tercera esposa, Almodis de la Marca; tanmateix, amb cor d'àvia, demanà finalment a Víctor II que els n'absolgués.³

El testament, però, revela una altra faceta d'interès notable: Ermessenda estava al corrent del que passava a Roma pel que fa a les novetats arquitectòniques i artístiques. La veritat és que coneixia les reformes que s'introduïen a la basílica constantiniana del Vaticà; i devia pensar que les vidrieres havien de ser costoses i que un donatiu fort de dos-cents mancosos per a construir-les constituïria un record perdurable de la seva generositat envers el papa Víctor II —si és que la comtessa encara no sabia que acabava de morir el 28 de juliol d'aquell mateix any 1057— o el seu successor, Esteve X (IX), consagrat el 3 d'agost, que així

1. La millor monografia que existeix per ara sobre ella, que posseïa uns quants títols comtals, és la d'Antoni PLADEVALL, *Ermessenda de Carcassona, comtessa de Barcelona, Girona i d'Osona. Esbós biogràfic en el mil·lenari del seu naixement*, Barcelona, 1975, que m'ha estat molt útil per a controlar les dades que ja tenia sobre el seu testament i algunes altres activitats de la comtessa.
2. Ambdós documents es llegeixen al *Liber Feudorum Maior* editat per F. X. MIOUËL i ROSELL, vol. I, Barcelona 1945, n. 490 i 491; hi ha alguns errors de transcripció, com, per exemple, la primera paraula del testament, que ha d'ésser «*Quia debite condicio nis nullus in carne positus mortem evadere potest, [...]*» i no pas «*Quam debite [...]*».
3. Ja n'havia parlat amb precisió Paul KEHR, *El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó* (versió de Ramon d'Abadal, extret dels «*Estudis Universitaris Catalans*»).

pregaria per la seva ànima amb fervor major. Oi més quan els marmessors encara enviaren al papa un altre llegat de la comtessa fet a darrera hora que no constava explícit en el testament: «*Et dimissit domino pape suos sciphos ligneos ornatos auro*», els quals podien servir també per a la sumptuosa litúrgia pontifical.

El mateix testament de la comtessa sembla donar la clau per a conèixer algun dels qui van fer d'intermediaris entre ella i la cort pontifical romana. Després del seu nét, el comte Ramon Berenguer I, i del bisbe Guillem d'Osona, parent i conseller seu, el primer marmessor designat va ser el seu fidel Udalguer: «*[...] et Udalgarium fidelem meum*». Cap a la fi del testament li encomana un afer delicat que no deixa de ser curiós:

Et ipsas quinquaginta uncias, quas Amatus Eldrici mihi debet, et Udalgarius <ei> accomodavit, et recepit cartam pro pignore mea vice et suo nomine, dimitto eas Udalgario predicto, ut donet illas pro sua anima et mea.

Udalguer era, doncs, un confident fidel d'Ermessenda.⁴ Fill de Guifred, de la família vescomtal barcelonina, i de Berta (nom que sembla vingut de més amunt dels comtats catalans), era nebot del clergue Miró, canonge de laatedral que es féu monjo de Sant Cugat quan n'era abat el mateix nou bisbe de Barcelona, Berenguer.

Udalguer Guifred era també un gran potentat, com demostren alguns documents esmentats i sobretot el seu testament del 7 de gener de 1060.⁵ Se'n dedueix que havia viatjat força més enllà dels límits dels comtats catalans, però també que fou fidel a satisfer els desigs d'Ermessenda tot seguint les dues grans predileccions de la seva senyora la comtessa; i, si no, vegem-ho. La primera obligació que Udalguer imposava als marmessors era donar a la seu de Girona *ad opera de ipsos clorarios ipsas pignoras quas habeo de Amato Eldrici per .L.^a uncias auri ad unciale legitimum de Hispania*; amb què destinava, elegantment agraït, aquella suma de diner que havia de recuperar i després dedicar a la pregària per l'ànima d'Ermessenda. Ara sabem també que aquell or procedia de les pàries que la comtessa cobrava dels moros d'Hispania. I també sabem que

4. La documentació que he consultat sobre Udalguer es troba sobretot en el *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, edició de J. RIUS, SERRA, vol. II, Barcelona, 1946, n. 545, afegit de 1047; n. 552, de 1040; n. 585, de 1046 (d'un parent seu?); n. 613, de 1058; n. 623, de 1060 (probablement es refereix a un altre Udalguer); i, encara, als *Libri Antiquitatum* segons la *Rúbrica* o resums publicats per Josep MAS, vol. II, Barcelona, 1915, n. 744, de 1058 (encara que d'identificació dubtosa); i, com hem vist a la nota anterior, també al *Liber Feudorum Maior*, on encara n'hi ha un altre al n. 214, de 1057.
5. El testament d'Udalguer era a l'arxiu de Sant Cugat del Vallès quan el 1206 se'n féu una còpia per a Sant Llorenç del Munt, que ara és a l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA), Monacals, perg. Sant Llorenç del Munt, n. 184; l'execució del testament, als *Libri Antiquitatum*, ed. citada, n. 782, del 9 de gener de 1062; vaig extractar-ne el primer en *Importación, exportación y expoliaciones de códices en Cataluña (siglos VIII a XIII)*, dins «Coloquio sobre circulación de códices y escritos entre Europa y la península en los siglos VIII-XIII», Santiago de Compostela, septiembre de 1982, *Actas*, Universidad de Santiago de Compostela, 1988, p. 124.

ambdós cloquers de la catedral romànica estaven en construcció; sens dubte n'havien parlat i qui sap si, tal vegada, els havia planejat amb el bisbe i Ermessenda.

Després d'un donatiu substanciós a la Grassa, Udalguer deixava a *Sancti Egidi monasterio .XX. uncias auri, ex quibus faciatis ibi optimas portas*, que havien d'ésser per força les anteriors a la meravellosa portallada que hom admira actualment a Sant Gili de la Gard, atribuïda al segle XII. I a San Michelle della Chiusa, en el pas dels Alps cap a Itàlia, vint unces d'or, «*simul cum ipsa mea Bibliotecha [sic]*», és a dir, la Bíblia, la primera que conec escrita a Catalunya exportada lluny d'aquí.

L'altra clàusula testamentària que Udalguer per força havia hagut de comentar amb Ermessenda era la deixa a Sant Pere de Roma [...] *uncias .XX. auri ad opera de ipsas vitreas*», segurament per a completar —o almenys continuar— l'obra empresa amb el donatiu de la comtessa amiga. Udalguer, com a bon cavaller pràctic, tampoc no s'oblidava del cansament produït pels llargs viatges: d'un de seu més que probable a Roma —qui sap si potser el podem imaginar fet amb la comtessa de Barcelona—; per això deixava encara *mulam unam optimam ad domno Apostolico*, que ara compararíem amb un «papamòvil».

Aquestes dues notícies documentals tan antigues aportades des de Catalunya podrien ser d'interès per als estudiosos dels vitralls antics de Sant Pere de Roma.

Queda per a la fi d'aquest memorial Ainaud esmentar el document que més directament afecta l'art del vitrall primitiu a Catalunya. La catedral de Barcelona havia estat consagrada el 18 de novembre de 1058 amb molta solemnitat i assistència de bisbes catalans i de fora.⁶ Ermessenda havia mort pel març d'aquell mateix any; Udalguer no morí fins després del gener de 1060. Encara que la catedral no devia estar acabada, hom resta intrigat per conèixer si hi havia una raó profunda que expliqués per què cap d'ells dos no va deixar ni una unça per a decorar amb vitralls l'església catadralícia de la capital dels comtats catalans centrals, tot i haver-ne deixat moltes per als de la basílica vaticana. Seria un misteri si no fos que alguna raó política ho justificués: tal volta, pensaven, els comtes Ramon Berenguer I i Almodís, un cop deslliurats de les excomunionis papals, voldrien acabar l'obra i decorar-la degudament sense haver de demanar una almoïna al grup que envoltava la comtessa-àvia. Però tot això són suposicions difícils d'aclarir per ara.

El fet és que fins deu anys després no es devia pensar a decorar-la amb vitralls. El 5 de juny de 1072, però, el bisbe Umbert i els canonges encara havien de basquejar per a pagar l'obra de les grans vidrieres de la banda nord, ja col·locades i ben visibles. Per això els calgué vendre una

6. El text, editat unes quantes vegades, es pot llegir en S. PUIG y PUIG, *Episcopologio de la sede Barcinonense*, Barcelona, 1929, p. 388-391.

peça de terra *propter mancosos centum sexaginta auri purissimi monete barchinonensis* tot afegint el perquè: “*Expendimus autem predictum precium*” in opere vitrearum quas statuimus in fenestris nostre sedis maioribus ad plagam septentrionalem, sicut hodie cerni potest.»⁷ Descripció d'un gran interès tant pel fet en si mateix com pels detalls de situació i de bona visibilitat que s'hi donen: bisbe i canonges en devien estar cofois.

Joan Ainaud, a la introducció del volum IV del CVMA dedicat a la catedral de Barcelona, suara esmentat, ja posa en relació probable aquest document del 1072 amb un fragment romànic de vidre decorat, descobert l'any passat entre les runes del subsòl de la catedral: si formava part dels vitralls del segle XI, quin regal millor per al nostre amic i mestre que aquesta relíquia preuada!

7. Publicat aquest document d'interès excepcional pel mateix PUIG i PUIG a l'obra susdita, p. 394-395, traient-la dels *Libri Antiquitatum* (a la *Rúbrica* o extrets de mossèn Josep Mas, II, n. 894, no s'esmenta el detall de les vidrieres!). N'he fet una nova transcripció més acurada per a l'apèndix documental —preparat amb molta cura per la senyora Sílvia Cañellas— del volum IV del dit *Corpus Vitrearum Medii Aevi*, dirigit per Joan Ainaud, que, com hem dit, comprendrà els vitralls de la ciutat i dels voltants de Barcelona i que, si Déu vol, sortirà editat aquest mateix any 1996 per l'Institut d'Estudis Catalans.